Proj. Rajan E.M
STT Sahitya Paper - VI

(1) रत्नावल्यां कीदृशं मङ्गलम् आस्ति :- [आशीर्वाद
(2) निपुणः कविः कः ' श्रीहर्ष
(3) परिषत् कीदृशी ' गुणग्राहिणी
(4) लोके हारि किम् वत्सराजचरितम्
(5) उदयनस्य मुख्यामात्यः कः ' यौगन्धरायण:
(6) सिंहलेशदुहिता का ' रत्नावली
(7) वत्सेश्वरः कः ' - उदयनः
(8) वत्सेश्वरस्य कञ्चुकिनः नाम किम् - बाभ्रव्यः
(9) सिंहलेश्वरामात्यस्य नाम किम् - वसुभूतिः
(10) वत्सेश्वर क इव अनुपैति ' कुसुमचाप इव
(11) विदूषकस्य नाम किम् वसन्तकः
12. पुरः कुट्टिमं कैः सिन्दूरीक्रियते - जनेन
13. ~~उदयन~~ वासवदत्ता का ' [चरणन्यास: उदयनस्य राज्ञी
(14) काञ्चनमाला का ' वासवदत्ताया' सखी
15 सरोरुहद्युतिमुट् कः - श्लो 1/23 चन्द्रः
16. प्रथमाङ्कस्य नाम किम् मदनमहोत्सव: '
~~17~~

LIC
भारतीय जीवन बीमा निगम
LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

Scanned with CamScanner

LIC शब्दावली अंक VI

17· चित्रांगदा सागरिका का इव मानसम्
उर्वशी · 218 राजहंसी इव

18 कुशाकूया : सन्तापं किं वदति · 212
विभिन्नीपत्रशयन

19· ~~क~~ न खलु सखीजने पुष्प भवे
कोपान्कृत्य: क: वदति Page · 98
कुर्युन:

20 - किं प्रभुं वासवदत्ता आगच्छति
माधवीलता
21· समेना वेव तां पश्यान: - काम: Page 101
माधवीलतामः

~~22 समेनां~~

22. द्वितीयाङ्कस्य किं नाम। कदलीगृहः

23· प्रकृतेन किं चलम: ~~page~~ तो 3 । 2 मनः

24· कृताव गुणन: क: प्रविशति Page 126
वसन्तक:

25 तृतीयाङ्कस्य किं नाम · सङ्केतकम्

26 ~~सुसङ्गता~~ वासवदत्ता वसन्तकस्य हस्ते किं ददाति
page 152

27· वसुन्धरा का · Page 164 -
...
वासवदत्ताया: सखी

28 विजयवर्मा क: - Page 164
रुमण्वत: भागिनेय:

रत्नावली ...

29. जयतु जयतु भवान् इति केन कथितम्?
(विजयवर्मणा) ... नाटकम् P. 167.

30. ऐन्द्रजालिकः कस्मात् आगतः? Page 171

31. रत्नावल्याः पिता कः? (सिंहलेश्वरः / विक्रमबाहुः) Page 47

32. सिंहलेश्वरस्य नाम किम्? (विक्रमबाहुः)

33. ~~रूपकेषु~~ रत्नावली रूपकेषु
कस्मिन् विभागे अन्तर्भवति? नाटिका

~~33.~~
34. रत्नावल्याः नायकः कः? उदयनः

35. उदयनः कीदृशः नायकः? धीरललितः

प्रधान श्लोकाः

1) पादाग्रस्थितया 1/1
2) औत्सुक्येन कृतत्वरा 1/2
3) विश्रान्तविग्रहकथो 1/8
4) उद्यद्द्रुमकान्तिभिः 1/17
5) उद्दामोत्कलिकाम् 2/4
6) लीलावधूतपद्मा 2/8
7) विधायापूर्वपूर्णेन्दुम् 2/9

रत्नावली - SII VI

(8) ~~[illegible]~~ केचक्षुद्वयुगं पश्यति · 2|10

9. इहा: प्रवृत्तैर्कृता 2|15

0. श्रीरेखा 2|17

1. बाणा: पञ्च 3|3

2. किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति 3|12

3.

— —

4

रत्नावली : अं. VI

व्याख्यात -

1) औत्सुक्येन कृतत्वरा ।

रत्नावल्याः मङ्गलम् इदम्। इदम् आशीर्वादात्मकम् आस्ति।

अन्वयः - औत्सुक्येन कृतत्वरा, सहभुवा ह्रिया व्यावर्तमाना, तैः तैः बन्धुजनस्य वचनैः पुनः आभिमुख्यं नीता, अग्रे वरं दृष्ट्वा आत्तसाध्वसरसा संरोहत्पुलका हसता हरेण श्लिष्टा गौरी वः शिवाय अस्तु॥

व्याख्या - पतिगमनौत्सुक्येन हेतुना कृता त्वरा यस्याः सा, सह भवतीति सहभूः ह्रीः लज्जा तया व्यावर्तमाना प्रतिनिवृत्ता तैः तैः प्रेरणानुकूलैः अनेकैः बन्धुजनस्य मात्रादेः वचनैः पुनः आभिमुख्यं नीता अग्रे पुरोभागे वरं हरं दृष्ट्वा आत्तः साध्वसरसः यस्याः सा संरोहत्

LIC
भारतीय जीवन बीमा निगम
LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

पुलकः यस्याः सोऽनेन सात्त्विकभावः प्रकाशितः। हसता हरेण श्लिष्टाऽऽलिङ्गिता गौरी वः युष्माकं शिवाय मङ्गलाय भवतु॥

अत्रौत्सुक्यादीनां व्यभिचारिणां स्ववाच्यत्वं न दोषः- यतो हि कुतस्तराम् ~~[illegible]~~: अनुभावैः झटिति औत्सुक्यस्य स्फूर्तिर्भवति। संभोगशृङ्गारो रसः। कविविषया रतिर्भावः मुख्यः। शार्दूल-विक्रीडितं छन्दः॥

② विश्रान्तविग्रहकथो - 1/8

रत्नावल्याः प्रथमाङ्के मदनोत्सवं पौरजनामोदञ्चावगन्तुं प्रासादेस्थितं राजानम् उदयनं ज्ञात्वाऽऽमात्यस्य यौगन्धरायणस्य पद्यमिदम्॥

<u>अन्वयः</u>- विश्रान्तविग्रहकथः रतिमान्

Scanned with CamScanner

रत्नावली। १।९।

जनस्य चित्ते वसन् साक्षात् प्रियवसन्तक
एव सर्वे पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय
वत्सेश्वरः कुसुमचाप इव अभ्युपैति ॥

व्याख्या - विश्रान्ता: उपरता: विग्रहस्य
युद्धस्य कथा: यस्य स वत्सेश्वरः, च उपमान
कामपक्षे विश्रान्ता विग्रहस्य शरीरस्य
कथा हरेण भस्मसात्कृतत्वात् यस्य
सः। उपमानोपमेय विशेषणेषु क्रमेणाव-
धानीयम्। रति: प्रजाविषयं प्रेम
यस्य सः अथवा रति: कामपत्नी, तद्वान्।
जनस्येति जात्यैकवचनं प्रजानां चित्ते
वसन् प्रजाहितकारित्वात् यद्वा मन
सि जातत्वात्। प्रिय: वसन्तकस्तन्नामा
विदूषको यस्यास्ति प्रिय: वसन्तक
वसन्त ऋतु: यस्य सः, निजस्यात्मनः
पर्युत्सुकः दर्शनलालसः निजस्यात्मनः
महोत्सवदर्शनाय कुसुमचापः कामदेव

इव वत्सेश्वरः समकुपैति समागच्छति।
श्लेषानुप्राणिता उपमा। वसन्ततिलका
छन्दः॥

-3- उद्यद्विद्रुम 1/17

रत्नावल्यां प्रथमाङ्के राजोदयनः
मदनोत्सवे ~~मकर~~ मकरन्दोद्यानस्य
श्रियं वर्णयति उद्यदिति।

अन्वयः - उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः
किसलयैः ताम्रां त्विषं बिभ्रतः,
कलैः भृङ्गावलीविरुतैः ~~अविरता~~
अविशदव्याहारलीलाभृतः मलयानिल
आहतिचलैः शाखासमूहैः मुहुः
घूर्णन्तः ^अमी द्रुमाः ~~मधुकराः~~ मत्तप्रसङ्गमधुना
भ्रान्तिं प्राप्य मत्ता इव अमी ~~द्रुमाः~~ ॥

व्याख्या - उद्यताम् उदयं प्राप्नुवतां विद्रु-
माणां कान्तय इव कान्तयः येषां तैः
~~किसलैः~~ किसलयैः ताम्रां त्विषं कान्तिं

Scanned with CamScanner

[illegible] कलौ ~~[illegible]~~

[illegible] मधुरैः अंगालीनां भ्रमरपंक्तीनां

[illegible] हेमाभिः अविशदोऽस्पष्ट

[illegible] लीलां ~~[illegible]~~ विश्रान्तोवहन्

[illegible] आहतिभिः श्लथैः ~~[illegible]~~

[illegible] शाखानां समूहैः मुहुः पुनः

[illegible] अमी द्रुमाः मधुप्रसङ्गे वसन्त

[illegible] ~~[illegible]~~ तत्सम्बन्धी मधु

[illegible] मदांध ~~[illegible]~~ तेन भ्रान्तिं

[illegible] [illegible] प्राप्य मत्ता इव

[illegible] नर्तयति इति शेषः ॥

अत्र उत्प्रेक्षा [illegible] अलंकारौ ।

शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥

(3) [illegible] पद्य 3/3.

[illegible] उदयनस्य काम

पाति आक्रोशोऽयम् ।

[illegible] निपतन्तः,
[illegible] असंख्या जनाः
[illegible] प्रति-
[illegible] विप्रतीपं
[illegible] अशरणः
[illegible] ।
[illegible] पञ्च
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] प्रायः
[illegible] असंख्या जना
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विप्रतीपं विपरीतं [illegible]
[illegible] । [illegible]

रत्नावली ३/१२

असंस्कृतैः शरीरैः अपरिमितैः अशरणाः
कामिजनः पश्यतां पश्यसंस्थापवन्तां
मृत्युं नीतः। इदानीं वाणे पश्चात्
तदस्मास्विति। विरोधः। पश्यते तत्र क्लेशः।।

उन्माद का भाव।

किं पद्मस्य रुचिम् ३/१२
उदयनः अवगुण्ठनवतीं
रत्नावल्याः रतीपाठ् वासवत्ता
सागरिकोऽपि मत्वा तस्याः सौन्दर्यातिशयं
प्रकटयितुं चन्द्रं परिहसति - किंपद्मस्येति

अन्वयः - पद्मस्य रुचिं न हन्ति किम्'
नयनानानन्दं विधत्ते न किम्' आलोक
मात्रेण झषकेतनस्य वृद्धिं वा न कुरुते
किम्। तव वक्त्रेन्दौ सति यत् अपरः
शीतांशु उज्जृम्भते। अमृतेन चेदिह
दर्पः स्यात् तव बिम्बाधरे अस्ति ननु

पद्मस्य रुचिं कान्तिं न हन्ति किमिति

Scanned with CamScanner

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आनन्दं [illegible] न किम । आलोकम-

[illegible] इत्यनेनालसरूप

[illegible] बुद्धिं न कुरुते

किम । [illegible] स्यात् अपरः

[illegible] पूर्णेन्दुः [illegible] उत्फुल्लगात्रो -

[illegible] परिहरति -

[illegible] सागरे काले

[illegible] चाद्रं [illegible]

[illegible] । अतः प्रसिद्ध[illegible] इति

[illegible] अलंकारध्वनिः,

[illegible]

[illegible] । शार्दूलविक्रीडितं

वृत्तम् ।

(व्याख्याने [illegible] अवतारिका [illegible]

[illegible] व्याख्या इति क्रमः ।

Scanned with CamScanner

चतुर्थाङ्कस्य नाम किम् - ऐन्द्रजालिकः

~~द्वितीय तृतीयाङ्क~~

अङ्कत्रयाणाम् आदौ अवतारिका अन्ते उपसंहारः - महर्षे - प्रोक्तिं लेखनीयम् श्रीहर्षपरिचयः प्रेक्ष्यते

कथापात्रपरिचयः

उदयन:

रूपकेषु नायकस्य चत्वारः भेदास्सन्ति। ते - धीरोदात्तः ~~धीरो~~ दुष्यन्तादिः धीरोद्धतः भीमसेनादिः धीरललित उदयनादिः धीरशान्तः जीमूतवाहनादिः। तत्र परायत्तसिद्धिः अर्थात्सर्वं कार्यं मन्त्रीद्वारा कारयति ~~स~~ उत्सवप्रियश्च धीरललितः। उदयनस्सर्वं कार्यं मन्त्रिणा यौगन्धरायणेन कारयति। तदुक्तं यौगन्धरा -

Scanned with CamScanner

रत्नावली डा॰ VI

पणोनान्ते इदानीं सफल परिश्रमोऽस्मि संवृत्तः' इति। प्रथमाङ्के राजाऽऽह- 'राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भर' इति।।

उत्सवप्रियः - प्रथमाङ्के मदनोत्सव विचारः।

अनुरागी - सागरिकायां प्रेम- विरहदुःखादि प्रतिपादनम्

③ दक्षिणः - वासवदत्तायां सागरि- कायाञ्च समं प्रेम प्रदर्शयति।

④ सुहृद्वत्सलः - विदूषके राज्ञः आचारः।

उपसंहारः ।।

Scanned with CamScanner

Prof. Rajan E M
PSI paper I gl.

अभिज्ञानशाकुन्तलम् - SII - I

1. अभिनवमधुलोलुपस्त्वमेवं माने का गायति । हंसपदिका ।
2. दुष्यन्तस्य पत्न्याः नाम किम् ? वसुमती
3. स्वप्नान्ते वीरस्य जन्तुः कीदृशो भवति
4. शास्त्रोन्देवं कः प्रवाति } कञ्चुकः गायवहः
5. आहितश्रमिगारः कः } 5/4 आदिष्टः
5. अखण्डशासनः कः } राजा
6. राज्यं कीदृशं भवति 5/6 स्वहस्तधृत
7. शार्ङ्गरवः जनाकीर्णं कं मन्यते 5/10 हुतवहपरीतं गृहम्
8. शकुन्तला कीदृशी 5/12 मूर्तिमती सत्क्रिया
9. स्त्रीणामानुषीषु किं दृश्यते 5/23 - आशिक्षितपटुत्वम्
10. स्वमपत्यजातम् अन्यैः द्विजैः के पोषयन्ते - 5/23 - परभृताः
11. अज्ञानहृदयेषु सौहृदं कथं भवति 5/25 वैरीभवति
12. श्रोत्रियः कीदृशः भवति 6/1 करुणामृदुः

Scanned with CamScanner

LIC

अ. ज्ञा. शा.

13. सानुमती का - मेनकायाः सखी

14. दुष्यन्तेन कः उत्सवः प्रतिषिद्धः - वसन्तोत्सवः

15. दुष्यन्तामात्यस्य नाम किम् - आर्यपिशुनः

16. द्वौ अवनौ निर्गच्छौ - कः कं वदति
विदूषकं दुष्यन्तः

17. 'अहो रन्ध्रोपनिपातिनः' विनिपाताः

अस्य वाक्यस्य किं तात्पर्यम् - दुःखं दुःखम्
अनुवर्तते

18. मनोरथाः कीदृशाः भवन्ति 6/10 - आतटप्रपाताः

19. आचमनं किं न वीक्षते 6/14 - उष्णम्

20. गर्भः पितृणां किम् निश्चयमर्हति - तात्पर्यं

लिखत - पितुः धनं विना मनसेच्छेन गर्भस्थ
पिण्डः अर्हति

21. दुष्यन्तस्य पितरः कीदृशम् उदकं
पिबन्ति 6/25 - अश्रुमिश्रम्

22. हंसः किं करोति 6/30 - क्षीरं पिबति

23. इन्द्रस्य पुत्रः कः 7/2 - जयन्तः
तन्मित्रः अयं प्रजाति

24. मातलिः कः - इन्द्रस्य सारथिः

25. अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि - ~~सम्प्रति~~
कः कं वदति (Near Sloka 7/9)
राजा मातलिम्

Scanned with CamScanner

[illegible]

[illegible]

[illegible] 7/18 [illegible]

[illegible]

[illegible] Near Stroke 7/20 [illegible]

31. [illegible] 7/21

32. [illegible]

[illegible]

33. [illegible]

[illegible] 7/22 [illegible]

34. [illegible] Near Stroke 7/35

35. [illegible]

36. [illegible] 7/28

37. [illegible]

[illegible] 7/29.

Scanned with CamScanner

LIC

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] महादेव.

२१५ [illegible]

[illegible] [illegible]

१ [illegible] 5/2.

२ [illegible] 5/6

३. [illegible] 5/4

(४) [illegible] 5/12

(५) [illegible] 5/23

Scanned with CamScanner

अ. श्री. श्री. ।

(8) आ पवमाना: 5/26
(9) सोमाभिषिमाय 6/16
(10) ब्रह्मा जीवन 6/17
(11) मैत्र मेत्र त्रिपुराणो 6/23
(10) कल्पो नु माया नु 6/10
11 आ: परीक्षण कर्ण 6/25
12 शंसोपि... 6/24
13 महानसोजसो 7/15
14 प्रलोभ्य वस्तु 7/16
15 प्रवर्तो 7/35

द्वितीय माध्यम काणिचन श्लोकव्याख्यानानि

(1) रम्याणि वीक्ष्य -

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के । इंसपदिकाया गीतं श्रुत्वा दुष्यन्तस्योक्तिरियम् ॥

अन्वयः - सुखितः अपि जन्तुः रम्याणि

5 ।

वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निशम्य च
पर्युत्सुको भवति। तच्चेतसा, अबोधपूर्वं भावस्थिराणि
जननान्तरसौहृदानि नूनं स्मरति।

व्याख्या - ~~स्यविन: आविशति~~ ~~समुत्सुक~~ अपि ना दुःखिनोऽपि समु-
त्सीयन्ते - तेषां का कथेति यावत्।
जन्तुरित्यनेन समस्तप्राणिनाम्
अवस्था सूचिता रम्याणि वस्तूनीति
विशेषणात् विशेष्य प्रत्यय: वीक्ष्य
मधुरान् निशमन क्रियासामर्थ्येन
श्रवणार्पकान् शब्दान् निशम्य
पर्युत्सुक उत्कण्ठितो भवति।तत्स्मात्
चेतसाऽबोधपूर्वमव्यक्त रूपमिति
यावत् भावरूपेण स्थिराणि
स्वरमानतयेति यावत् जननान्तराणि
प्रकरणात्पूर्वजन्मानि विद्यमानानि
सौहृदानि स्वसंबद्ध बान्धवादीनि

ॐ श्री हरिः।

श्लोके नूतनं निश्चयेन स्मरति।
बन्धनानि ... ।

② अभ्यक्तमिव स्नातः।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के दुष्यन्तनगरस्य पुरीं प्रविष्टस्य शारद्वतस्य पद्यमिदम्।

अन्वयः - इह स्नातः अभ्यक्तम् इव। शुचिः अशुचिम् इव। प्रबुद्धः सुप्तम् इव स्वैरगतिः बद्धम् इव सुखसङ्गिनम् जनम् अवैमि।

अवैमीति क्रियापदम्। अहं

शारद्वतः कथयति - इह दुष्यन्तस्य नगरे स्नातः कृतस्नानः अभ्यक्तं कृततैल लेपनादिकं पुरुषं यथा सर्वत्र।

शुचिः निर्मलोऽपि अशुचिं मलिनम् इव। प्रबुद्धः सुप्तोत्थितः सुप्तम् इव

स्वैरगतैः स्वच्छन्दगतिभिः बहुमतैः अध्वसाक्षिणां लौकिकवाणिकानां पत्न्यश्रवत्वा साक्षिणमासक्तजन. गर्वोक्तिः। उत्प्रेक्षा। - छन्द आदि।

३. स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वम्.

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के.
'तपोवन संवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य'
इति गौतम्या वाक्यं श्रुत्वा दुष्यन्तस्योक्तिरियं स्त्रीणामशि।

अन्वयः - अमानुषीषु स्त्रीणाम् अशिक्षितपटुत्वं संदृश्यते. किमुत याः प्रतिबोधवत्यः। परभृताः अन्तरिक्षगमनात् प्राक् स्वम् अपत्यजातम् अन्यैः द्विजैः परिपोषयन्ति किल।

व्याख्या - अमानुषीषु मानवजा मनुष्यत्वजाति भिन्नासु ~~स्त्रीष्वपि~~

स्त्रीणाम् अशिक्षितपटुत्वं प्रकृत्या
सिद्धं सामर्थ्यं सामान्य दृश्यते किमुत
बतलो याः प्रतिबोधवत्यः प्रबुद्धाः
स्त्रियः मानव इति भावः । अमा-
नुषीविषयकं दृष्टान्तेन पोषयति-
प्रागिति । परभृताः कोकिलाः अन्त-
रिक्षगमनात् प्राक् पूर्वमेव आदपत्यानाम्
उड्डयनशक्त्युत्पत्तेः प्रागेव स्वम्
अपत्यजातम् अपत्यसमूहम् अन्यैः द्विजैः
काकादिभिः परिपोषयन्ति । किलेति
प्रसिद्धौ । स्वभावोक्तिः । वसन्ततिलका
छन्दः ॥

(५) आजमन :-

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के
महाराजस्य दुष्यन्तस्य अति ओः किमत्र
भवती प्रसयाम अस्मान संग्रहीते शेषाः

अ. शा. ५।

आहिताग्निरिति वाक्ये [illegible]:

शाकुन्तले नाटके आ जन्मनः ।

अन्वयः - आ जन्मनः शाठ्यम् अशिक्षितः यः तस्य जनस्य वचनम् अप्रमाणम्। यैः परातिसन्धानम् विद्या इति अधीयते ते आप्तवाचः किल सन्तु।

व्याख्या - आ जन्मनः = जन्मतः जन्मनः प्रकृत्या यो जनः शाठ्यं परवञ्चनामशिक्षितोऽनधीतः [illegible] पश्चाद्विधिः अत एव सज्जनस्य वचनमप्रमाणम्। यैः जनैः परेषाम् अतिसन्धानं वञ्चनाम् अधी विद्या इति विद्यारूपेण अधीयते ते आप्तवाचः यथार्थवक्तारः सन्तु किलेति निन्दायाम्।

[illegible]

श्लोकेऽस्मिन् [illegible] न्यासः। उपजातिः छन्दः।

([illegible])

गीर्वाणवाङ्मये विविधविषयानधिकृत्य सांगोपांगं विविच्य विरचिता नैके ग्रन्थाः। एषु ऐतिहासिका अपि बहवो विद्यन्ते। अथापि न ते तादृशाः समयनिर्णयक्षमाः किन्तु प्रायः काव्यायन्त इमे। अतः कस्याश्चिदैतिहासिकव्यक्तेः समयनिर्णयनं त्वितिहाससंशोधकस्यायासमयं कर्म। एवं बह्वायासलब्धादल्पवृत्तादेव व्यक्तिविशेषस्यैतिह्यमनुमीयते। दृष्टिपथं नीयमानायामस्यां नाटिकायां प्रथमाङ्कस्य पञ्चमपद्यादस्याः कर्ता श्रीहर्षस्तथा स राजेति सूत्रधारोक्तेश्चावगम्यते। अतो नाधिकमस्य वृत्तमत्र ग्रन्थे ग्रन्थान्तरे चैतद्रचिते वा दृश्यते।

गीर्वाणवाङ्मये श्रीहर्षाभिधाः पञ्च पुरुषास्ते च यथा—१ नैषधीयचरितकारः। २ काव्यप्रदीपकारस्य गोविन्दठक्करस्य कनीयान्भ्राता। ३ धाराधिपभोजराजात्मजमुंजराजस्य पुत्रः। ४ काश्मीराधिपतिः। ५ कान्यकुब्जस्थानेश्वरयोरधिपश्चेति। एषां कतमो रत्नावलीप्रणेतेति तावन्निर्णीयते। आद्ययोर्द्वयो राजत्वाभावान्न तौ तावदेतद्ग्रन्थकर्तृत्वमर्हतः। अवशिष्टस्य त्रयस्येदानीं विचारः प्रवर्त्यते। काश्मीराधिपतिरेवास्याः प्रणेतेति वुइल्सनस्य तर्कः। स तु शालिवाहनस्य १०२५ अब्दात् १०४७ अब्दान्तं भद्रासनं मंडयामास। क्षेमेन्द्रेणौचित्यालंकारग्रन्थे रत्नावल्याः प्रथमांकस्याष्टमं पद्यं तथा द्वितीयांकस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थद्वादशपद्यानि समुद्धृतानि। कविश्चायं शालिवाहनस्य दशमशतकमध्ये ह्यासीदिति बुल्हरेण स्वीयवृत्तांतग्रन्थे निर्णीतम् (४५ पृष्ठे) ततो रत्नावलीकारः श्रीहर्षस्ततः प्राक्कालिक इत्यर्थादायातम्। एवमयमप्येतद्ग्रन्थकर्तृत्वं नांगीकरोति। राज्ञो जयापीडस्यामात्यो दामोदरगुप्तः स्वीये कुट्टिनीमते रत्नावल्याः प्रथमांकान्तर्गतं चतुर्विंशं पद्यमुद्धरति। जयापीडस्तु शा. ७०२ अब्दात् ७३५ अब्दान्तं सिंहासनमलंचकारेति केषांचिन्मतम्। पंडितदुर्गाप्रसादस्तु शा. ६७७ अब्दात् ७०८ अब्दान्तं सिंहासनाधिष्ठितमेनमभिसंधत्ते। कोप्यस्तु नामास्य समयः परन्तु शालिवाहनस्य सप्तमे शतके श्रीहर्षस्यावस्थानं न ततो निश्चीयत इति तावन्निर्विवादम्। (धाराधिपसमयस्तु न संशयविषयः।)

अथैतर्हि कान्यकुब्जस्थानेश्वराधिपः श्रीहर्ष एवावशिष्यते स एव रत्नावलीकर्तेति गम्यते। अयं शालिवाहनस्य षष्ठे शतके वसुधां प्रशास्ति स्म। स्थानेश्वर-

Scanned with CamScanner

सिंहासनसंस्थापकः पुष्यभूतिर्नाम कश्चिद्भूपतिरासीदित्येतावानेवाद्ययावत् संशोधः । परन्तु ततः परं कियता कालेन हि श्रीहर्षः समजनीति न ज्ञायते । अथापि हूणैरुत्सादिते गुप्तान्वयेऽयं वंशः प्रथां प्राप्त इत्येतावन्निश्चीयते । प्राचीनशिलालेखान्निम्ननिर्दिष्टो वंशवृक्षो निष्पद्यतेः—

५ (द्वितीयो) राज्यवर्धनः । राज्यश्री × गृहवर्मा । ६ हर्षवर्धनः (श्रीहर्षः) ।

४ प्रभाकरवर्धनः × यशोमती देवी ।

३ आदित्यवर्धनः × महासेनगुप्ता देवी ।

२ (प्रथमो) राज्यवर्धनः × अप्सरो देवी ।

१ नरवर्धनः × वज्रिणी देवी ।

—श्रीहर्षस्य पिता प्रभाकरवर्धनः सुखेन बुभुजे भूमिम् । अयमात्मानं परमभट्टारकमहाराजाधिराजपदेन विभूषितवानिति शिलालेखतोऽवगम्यते । शा. ५२६ अब्दे दिवं गतेऽस्मिन्नृपे तत्पुत्रो राज्यवर्धनः सिंहासनमारूढः । महीं प्रशासत्यस्मिन् तद्भ्रात्रा श्रीहर्षेण निर्जिताः समीपगाः प्रदेशाः । तेन स्वस्वसृ राज्यश्रियाः पतिं गृहवर्माणं मालवेश्वरेण देवगुप्तेन निहतं श्रुत्वा तं विजेतुं युद्धमुपक्रान्तम् । युद्धमग्नेनानेन गौडाधिपतिहस्तात् भ्रातृ राज्यवर्धनस्य वधं समाकर्ण्य सिंहासनारोहणानन्तरं गौडाधिपं विजेतुं प्रकृतं युद्धकर्म भातृव्ये भंडिनि समारोप्य राजधानीमागत्य सिंहासनमधिष्ठितम् । शा. ५२८ अब्देऽनेन स्थानेश्वरं विहाय कान्यकुब्जं राजधानीकृतम् । समयेऽस्मिन्नैश्वर्यशैलशृंगमारूढोऽयम् । उत्तरदक्षिणयोर्हिमाद्रिनर्मदे प्राचीप्रतीच्योर्ब्रह्मजाशतद्रू अस्य राज्यस्य मर्यादा । स वातापीनृपेण (द्वितीय)-पुलकेशिना विरोधं प्राप्य ततश्चापत्परंपरामासाद्य तेनैवाभिभावितः । न ततः कदाचिदप्ययं पूर्वामवस्थां प्रतिपेदे । प्रायो युद्धव्यापृतस्यापि न्यायेन राज्यं प्रशासितुरस्य निखिला प्रजा प्रमुदितेति **हुवेनत्संगवर्ण**नादवगम्यते । रत्नावल्याः प्रथमांकस्य नवमे पद्येऽस्य सौराज्यं सम्यगालिखितम् । क्षीणेऽपि राज्यैश्वर्ये वाग्देवीप्रसादपात्रस्यास्येदानींतनोऽपि वृत्तांतो हृदयस्पर्शी वर्तते । नित्यं पंडितमंडलमंडितैव वाङ्मयैकान्तिकभक्तस्यास्य परिषद् । स्वाश्रितः कादंबरीकारो बाणः पारितोषिकया सत्कृतश्चानेन ।

नायं केवलं पंडितपोषकः किन्तु स्वल्पेऽप्यवशिष्टे काले प्रबन्धाननेकान्निबध्नाति स्म । ग्रंथकर्तृत्वेऽस्य केचन संशेरते । मम्मटप्रणीतकाव्यप्रकाशगतात् "श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धन" मित्युल्लेखादन्यः कोऽपि धावकाख्यः कविः श्रीहर्षाद्धनमादाय दातुर्नाम्ना नाटिकामिमां प्रकाशयामासेति चानुमिमते । परन्तु बाणवर्णितेषु

Scanned with CamScanner

स्वसमकालिकमित्रेषु मान्यस्यैतादृशस्य कवेरनभिधानान्नायं कविर्विद्यमानस्तदानीमिति पीटर्सनाभिप्रायः । काश्मीरप्रांतप्राप्तप्राचीनकाव्यप्रकाशपुस्तके धावकस्थाने बाणस्यादेशाद्बाण एव रत्नावलीप्रणेतेति हॉलस्याभिप्रेतम् । रत्नावलीप्रथमांकांतर्गतं षष्ठं पद्यं हर्षचरितस्य पञ्चम उच्छ्वासे समुपलभ्यत इत्यपरं प्रमाणं स्वमतोपोद्बलकञ्च स दर्शयति । परन्तु नैतत् पद्यं मुद्रितावृत्तिषु दृश्यते । किं तु सप्तमोच्छ्वासस्थे कस्मिंश्चित्पद्ये दृश्यमानं दैववर्णनं रत्नावलीवर्णनविरुद्धमेव । तस्माद्बाणे रत्नावलीकर्तृत्वसमर्पणं नांजसम् । यदि नाटकविक्रयेण द्रव्यप्रेप्सा बाणस्याभविष्यत्ततस्ततोऽपि प्रतिभाप्रचुरयोः कादंबरीहर्षचरितयोर्विक्रयात्ततोऽप्यधिकधनलाभोऽभविष्यत् । अथ च नासौ दरिद्रः कविः किन्तु पितुः पितामहाच्च भूयसी ह्यस्य द्रविणप्राप्तिः । श्रीहर्षेणास्मै पारितोषिकमिति प्रतिपादितं द्रव्यं न ग्रन्थक्रयार्थम् । येषां रत्नावलीस्थपद्यानामन्यत्रोल्लेखः कृतस्तत्र सर्वत्र श्रीहर्षस्य स्फुटं नामधेयं संदृश्यते । सुभाषितावल्यामस्या अष्टौ पद्यानि क्षेमेन्द्रस्यौचित्यालंकारे पञ्च पद्यानि दामोदरगुप्तस्य ग्रन्थे कानिचित्पद्यानि संगृहीतानि । सर्वत्र श्रीहर्षदेवस्येति ग्रंथकर्तृनिर्देशो वर्तते । मयूरशतकटीकायां भावबोधिनीसमाख्यायां मधुसूदनश्च "मालवराजोज्जयिनीराजधानिकस्य कविजनमूर्धन्यस्य रत्नावल्याख्यनाटिकाकर्तुर्महाराजश्रीहर्षस्य सभ्यौ महाकविपौरस्त्यौ बाणमयूरावास्तां । तयोर्मध्ये मयूरभट्टः श्वशुरो बाणभट्टः कादम्बरीकर्ता तस्य जामाता" इति स्पष्टं निर्दिशति ।

नारायणशास्त्री तु "नाटककारः श्रीहर्षः" नामके स्वीयप्रबन्धे—'१ श्रीहर्षो विक्रमादित्यादभिन्नः । २ रत्नावलीमालविकाग्निमित्रसाम्याद्रत्नावलीमनुसंधाय कालिदासेन विरचितं मालविकाग्निमित्रं । ३ भासो भासको धावकश्चेति नामत्रितयं राजरजकस्य धावकस्यैव । परमस्माद्धावकाद्रत्नावलीं संगृह्य श्रीहर्षेणायं द्रव्येण सत्कृतः सभ्यत्वेन परिषदि परिष्कृतश्च ।' इति मतानि प्रतिपाद्य शा. १८२६ अब्दे परीक्ष्य छात्रोपयोगार्थं प्रथिते रत्नावलीपुस्तके चैतेषां मतानामुपष्टंभकमिति राजशेखरकाव्यस्थमेकमवतरणं स्वीचकार परं न किमप्यधिकं विशदयामासा अंतेच केवलं 'कविविमर्शाख्ये ग्रन्थे' इत्येतावानेव राजशेखरकाव्यसंबंधो निर्दिष्टः । तेनोद्धृतेषु सप्तसु पद्येषु प्रथमं शार्ङ्गधरपद्धत्यामन्तिमं सूक्तिमुक्तावल्यां चोपलभ्यते । काव्यस्यास्याधिकवृत्तान्तानुपलंभान्नेदं प्रमाणमंगीकर्तुं शक्यम् ।

श्रीहर्षस्य कवित्वे न वयं संशेमहे । न केवलं प्रियदर्शिका–रत्नावली–नागानन्दनाटकान्येवानेन निबद्धानि किन्तु 'अष्टमहाश्रीचैत्रस्तोत्रम्–सुप्रभातस्तोत्रम्–जातकमाला चेति ग्रन्थत्रितयमस्य नाम्नैव प्रसिद्धमपरं च मधुवनशिलालेखे श्रीहर्षस्य पद्यत्रयमुपलभ्यते ।

यद्यपि कालिदासभवभूतितुलनामयं नार्हति तथापि द्वितीयश्रेण्यामयमुपस्थातुं युज्यते । प्रियदर्शिका रत्नावलीच नाटिके नागानन्दन्तु नाटकम् । रत्नावल्याः कथानकं गुणाढ्यस्य बृहत्कथायाः संगृहीतम् । शालिवाहनस्यैकादशशतके विद्यमानयोः सोम-

देवक्षेमेन्द्रयोः कथासरित्सागर–बृहत्कथामंजर्योर्न कोऽप्युपयोगः श्रीहर्षस्य संभाव्यते उदयनवत्सराजस्य प्रियदर्शिकया प्रणयव्यापारः प्रियदर्शिकायां वर्णितस्तथाऽस्य सागरिकया प्रीतिव्यवसायो रत्नावल्यां चित्रितः। वत्सराजस्य नाखिलं चरितमत्र किंतु द्वितीयविवाहोत्तरकालिकमात्रं वर्णितम्। दंपत्योः परस्परमज्ञानाद्विपाकं गता गृहस्थितिरेवात्र चित्रिता। एतादृशे प्रसंगे पूर्वमभिनिविष्टाऽप्यार्या पतिमेवानुसरतीति प्रकार एवात्र ग्रथितः। द्वितीयेंऽके चन्द्रोदयवर्णनं तृतीयेंऽके संग्रामवर्णनं च मनोहारि। तस्य समये बुद्धसंप्रदायस्य प्राबल्यादयं ब्राह्मणपंडितैर्बुद्धभिक्षुभिश्च स्वसंसदमलंचकारेति हुवेनत्संगो वर्णयति। ततश्चायं स्वकृतौ बुद्धधर्मकल्पना अंगीकरोतीति नासांप्रतम्। नागानन्दनाटके प्रसंगानेतादृशान्विलोक्याऽयं बौद्ध इति हॉलकॉनेलाभ्यामनुमीयते परन्तु शैवसंप्रदायस्याप्यत्रोल्लेखात्तत्प्रामादिकम्। नागानन्दरत्नावल्योर्नैकः कर्तेति मॅकडोनेलो मन्यते परं न किमपि प्रमाणं पुरस्करोति। नाटकदृष्ट्या तु नोत्तमां श्रेणिं नागानन्दमारोहति। नास्य कृतिषु कालिदासभवभूत्योरुज्ज्वलप्रतिभालाभस्तथापि युद्धादिविविधविषयव्यापृतस्यास्य राज्ञः प्रतिभेयं न न्यूनां पदवीमर्हति। इति शिवम्।

Scanned with CamScanner

यदुपजीव्य प्रादुरासन्बहूनां कविप्रकाण्डानां प्रबन्धाः । अस्यां च नाटिकायामु कथावस्त्वङ्कानुक्रमतो विभक्तं सारांशरूपेण सुखावबोधायात्रोपनिबध्यते —

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां सूत्रधारनटीसंवादेन नाटिकाया अस्याः कर्तृत्वाभिधानादीनामुपन्यासः । ततो विष्कम्भके वत्सराजप्रधानामात्यस्य यौगन्धरायणस्य प्रवेशस्तन्मुखेन च पूर्ववृत्तस्य वस्तुनः किमापि निवेदनम् । तद्यथा । वत्सराजे महीं शासति केनापि सिद्धेनादिष्टं सिंचलेश्वरस्य विक्रमबाहोर्नृपतेर्दुहितू रत्नावल्या यः पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीति । ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणोदयनस्य स्वामिनोऽर्थे बहुवारं प्रार्थितोऽपि विक्रमबाहुः प्रथमपरिणीताया देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिजिहीर्षन्नास्य प्रणयं स्वीचकार । तदा लावाणिकेन वह्निना वासवदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरान्तिकं बाभ्रव्यं कञ्चुकिनं पुना रत्नावलीं प्रार्थयितुं प्रेषयामास । प्रदत्ता च रत्नावली सिंहलेश्वरेण पश्चात्तदमात्येन वसुभूतिना बाभ्रव्येण चं सहागच्छन्ती समुद्रे यानभङ्गान्निमग्ना । किं तु दैववशात्फलकमासाद्य जीवितं धारयन्ती सा केनापि कौशाम्बीयेन वणिजा सिंहलेभ्यः प्रत्यागच्छता संभाविता रत्नमालां च तत्कण्ठगतां विलोक्य प्रत्यभिज्ञाय कौशाम्बीं प्रापय्य यौगन्धरायणहस्ते समर्पिता । सोऽथ सागरतः प्राप्तेयं दारिकेति भणित्वा तां सागरिकेतिनाम्ना परिज्ञायमानां देव्या वासवदत्तायाः परिजनत्वेन स्थापितवान् । इमं कथांशं लघु निवेद्य निष्कान्ते

Scanned with CamScanner

यौगन्धरायणे वत्सराजविदूषकयोर्मदनमहोत्सवं सादरं च सानन्दं चावलोकयतोः प्रवेशः तत्र नृत्यन्त्योश्चेट्योः साकं विदूषकोऽपि नृत्यपि गायति क्रीडति च । चेटीमुखेन वासवदत्तायाः संदेशं — 'प्रवृत्ते मदनोत्सवेऽद्य खलु मया मकरन्दोद्यानं गत्वा रक्ताशोकपादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रार्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम्' इत्येवंविधं समुपलभ्य यावच्च राजा तत्र गच्छति तावद्वासवदत्ताऽपि सपरिजना तत्रोपस्थिता । परिजनमध्यगतां चाद्भुतमनोरमलावण्यां सागरिकां दृष्ट्वा यस्य दर्शनात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेदिति कृत्वा राज्ञी कुत्रचिदन्यत्र प्रेषितवती । सागरिका तु मदनपूजाकुतूहलाक्रान्तचित्ता तत्रैव प्रच्छन्नाऽतिष्ठत् । वत्सराजं दृष्ट्वा च तस्मिन्बद्धभावा बभूव ।

द्वितीयाङ्के प्रथमं तावत्प्रवेशके सुसंगतानिपुणिकासंवादाज्ज्ञायते यन्मदनोत्क्षिप्तहृदया सागरिका गृहीतचित्रफलकवर्तिकाद्युपकरणा कदलीगृहं प्रविश्यावस्थितेति । ततस्तथाविधां नायिकां सुसंगतोपातिष्ठत् । सागरिकयाऽऽलिखिते वत्सराजे तद्भावं ज्ञात्वा सुसंगताऽपि तत्पार्श्वे सागरिकामालिखितवती । ततो युक्त्या ज्ञातसखीहृदया सा तस्या अभिलाषमभिननन्द । मिथो मन्त्रयमाणयोस्तयोरालापस्य गृहीताक्षरा पञ्जरस्था मेधाविनी नाम सारिका बभूव । अत्रान्तरे कोऽपि वानरो मन्दुरायाः प्रभ्रष्टस्तयैव दिशागमिष्यतीति शङ्कयोभे निष्क्रान्ते । सारिका च वानरेणोद्घाटितपञ्जरोड्डीयापससार । ततो वत्सराजविदूषकौ प्रविशतः । तयोश्च समीपे वृक्षस्था सारिका यानि मदनपरवशतया सागरिकया वचांस्युक्तानि तान्येव भणितुमुपक्रम्य सर्वं तद्रहस्यं तयोः श्रवणपथं प्रापयामास । उड्डीय गतां तामनुसरन्तौ द्वावपि सागरिकया त्वराक्रान्तया विस्मृतं चित्रफलकं दृष्टवन्तौ । ततः सुसंगतापि फलकापनयनव्याजेन तत्रागत्य राजानं नर्मवचोभिः प्रसाद्य तस्य सागरिकया संगमं कारितवती । ततश्च वासवदत्तागमनभयेन निष्क्रान्ते सुसंगतासागरिके । आगतया च वासवदत्तया चित्रफलकं विलोक्य कृतः कोपानुबन्धः निष्क्रान्ता च साऽकृत्वैव प्रसादम् ।

तृतीयाङ्के प्रवेशक आदौ मदनिकाकाञ्चनमालयोः संवादेनेदं ज्ञाप्यते यद्राजानमस्वस्थशरीरं दृष्ट्वा वसन्तकः सुसंगतया सह संकेतं कृतवान् । यथा — सुसंगते न हि सागरिकां वर्जयित्वान्यत्किमपि राज्ञोऽस्वस्थतायाः कारणं तश्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति । तया च प्रत्युक्तं यथा — विरचितवासवदत्तावेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि देव्याश्चेट्याः काञ्चनमालाया वेषधारिणी भूत्वा प्रदोषे माधवीलतामण्डपं समागत्य तत्रैव तया सह भर्तुः समागमं संपादयिष्यामीति । एवं संकेतमनु वसन्तकेनानुगम्यामानो वत्सराजः प्रसृते तिमिरसंघाते रजनीमुखवेलायां माधवीलतामण्डपमुपागमत् । तत्रैव चौपस्थिता कथमप्युपलब्धोदन्ता देवी वासवदत्ता । ततो वासवदत्तामेव संकेतिनीं सागरिकां मन्यमानो राजा यावत्प्रणयवचनैस्तामाराधयितुमुपचक्रमे तावत्सा सरोषमवगुण्ठनमपनीयात्मानं

दर्शितवती। निष्क्रान्ता चाकृत्वैव बर्तुः प्रसादम्। गतायां च तस्यां वासवदत्तावेषधारिणी सागरिकैकाकिनी तमेवोद्देशं प्राप। किं तु देव्या आत्मसंकेतो ज्ञात इति समुपलभ्य निराशाक्रान्तहृदया सात्मानमुद्बध्य लतापाशेन व्यापादयितुमुपचक्रमे यावत्तावद्राजा विदूषकोऽपितां दृष्ट्वा सहसोपसृत्य तस्या आरम्भं निष्फलं व्यदधाताम्। एतस्मिन्नेवान्तरे जातानुतापा देवी वासवदत्ता राजानमनुनेतुं तत्रैव प्रत्यागतवती। उभयोश्चमेलनं दृष्ट्वा भृशं संक्रुद्धा तेनैव लतापाशेन विदूषकं भर्तुः साहाय्यकरं बद्ध्वा सागरिकामग्रे कृत्वा निर्जगाम।

चातुर्थाङ्के प्रवेशके सुसंगता "सागरिका वासवदत्तयोज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे कुत्रापनीता तन्न ज्ञायते। इयं च रत्नमाला सागरिकाकण्ठस्था तया जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्तिता। तदङ्गीकररोत्वेतां भवान्" इति विदूषकेण सह संलापं कृतवती। विदूषकोऽपि तां गृहीत्वा राज्ञः समीपमुपससर्प। सागरिकायाश्च यथोपलब्धं वृत्तान्तं बयस्याय कथयित्वा रत्नमालां चादर्शयत्। ततो विरहपर्याकुलो राजा यावत्तिष्ठति तावत्कोसलोच्छित्तये गतवता सेनापतिना रुमण्वता जिताः कोसलाः इति प्रवृत्तिं तद्भागिनेयाद्विजयवर्मण उपलभ्य कींचित्समाहितान्तःकरणो बभूव। अत्रान्तरे कोऽप्यैन्द्रजालिको यौगन्धरायणप्रयुक्त आगम्यात्मनो खेलनस्य दर्शनाय राजानं व्यज्ञापयत्। उपक्रान्ते खेलनेऽसमापित एव सिंहलेश्वरामात्यो वसुभूतिः अञ्चुकिना बाभ्रव्येण सह नृपं द्रष्टुमागतः। ततो विश्रम्यतामिति प्राप्ताज्ञ ऐन्द्रजालिकः "एको मम खेल उर्वरितो देवेनावश्यं प्रेक्षितव्यः" इति संप्रार्थ्य निश्चक्राम। प्रवृत्तायां च बाभ्रव्यवसुभूतिवत्सराजसंकथायामन्तःपुरेऽग्निरुत्थित इति महान्कोलाहलः संबभूव। ततो वासवदत्ता "मया निर्घृणयाऽन्तःपुरे निगडसंयमिता संस्थापिता सागरिका विपत्स्यते। तत्परित्रायतामेनामार्यपुत्रः" इति राजानमुक्तवती। सोऽपि वह्निं प्रविश्य सागरिकां बहिरानयत्। तस्मिन्नेव क्षणे प्रशान्तो वह्निः। ततः कीं न्विदमिन्द्रजालमिति सर्वे शशङ्किरे। बहिरानीता च सागरिका वसुभूतिना बाभ्रव्येण चापि प्रत्यभिज्ञाता। यौगन्धरायणश्चागत्य सर्वमात्मनो निपुणमुपक्रमं स्वप्रयुक्तं चैन्द्रजालिकवृत्तान्तं समाचख्यौ। ततो या सागरिका सैव स्वभगिनी रत्नावलीति समभिज्ञाय वासवदत्ता स्वीयाभरणैस्तामलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभागिनीं च कृत्वा "गृह्णात्विमां रत्नावलीमार्यपुत्रः" इति भर्त्रे समर्पयामास। एवं च सर्वेषां प्रियसंजननमुपदर्श्य कविरन्ते भरतवाक्येनेमं वत्सराजचरितैकदेशमुपसंजहार॥